

Ármay-Szabó Ádám

A Vizsolyi Biblia versbeosztása

*„A nagyon híres Bibliáknak külön nevük van. Az első görög Ótestamentum neve Septuaginta, mert hetven tudós fordította; a római katolikus egyház hivatalos latin Bibliája Vulgata, azaz közkézen forgó; az első nyomtatott Bibliát negyvenkét sorosnak hívják, mert a kódexírást utánzó öreg betűkből csak ennyi sort tudott rászorítani egy-egy oldalra Gutenberg János, wa nyomdászát első mestere. Luther első fordításának neve: Septem-ber Testament, arról a hónapról, amelyben megjelent; a hivatalosnak tartott angol fordítás: Jakab király Bibliája, mert az ő uralkodása idején készült. Az első teljes magyar nyelvű bibliafordítást Vizsolyi Bibliának nevezzük, mert ebben a kis Hernád menti, Abaúj megyei faluban nyomtat-
ták 1590-ben.”¹*

Az általános kijelentéseken túl (természet, történelem, lelkiismeret) kaptunk Istentől egy különleges kijelentést is, a Bibliát. Az összes kijelentésforma közül ez a legkonkrétabb, és ez tartalmazza az Ige testet öltését (Jn 1,14), azaz Jézus Krisztus leszületését és földi életének főbb eseményeit is. Ennek tanulmányozásához az egyik legnagyobb segítség a mai Bibliák precíz felosztása, ami a kéziratok idejében még teljesen ismeretlen volt (pl. Róm 3,10; 9,25.27.29; 10,16). Most ennek a munkának a jelentőségéről szeretnék pár szót ejteni a reformáció kapcsán az első teljes magyar nyelvű kiadást kicsit közelebbről megvizsgálva.

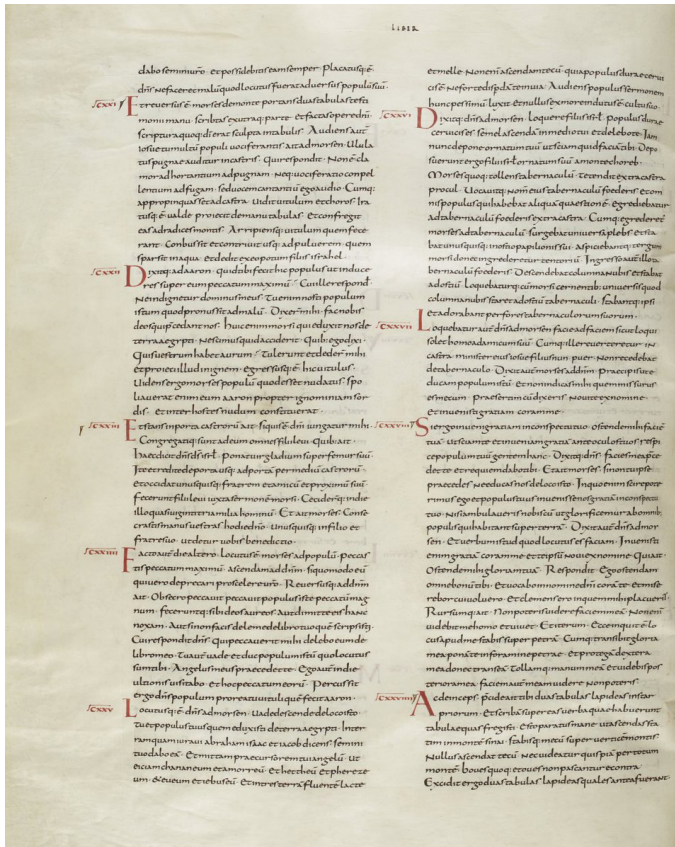
A versszámozás rövid története

A mai fejezetbeosztásunkat *Stephen (Stephanus) Langton* (1150–1228) párizsi professzor, majd canterburyi érsek készítette 1205-ben, ő osztotta fel a Bibliát (Párizsi Biblia) a latin szöveg (Vulgata) kiadásában.¹ Langton végigtanította a Bibliát az egyetemen, és közben zavarta, hogy nem tud konkrétan hivatkozni kisebb részekre.² Később ez a

1. A Tórát már korábban is felosztották 54 részre Babilonban, Jeruzsálemben pedig három évig tartó heti szakaszokra, azaz Mózes öt könyve itt összesen 154 egységre lett tagolva. Ez a hagyomány már a babiloni fogság alatt kialakult. De ez értelemszerűen nem egyezik meg a mai fejezetbeosztással, és mindössze liturgiai célt szolgált. Egy másik zsidó szövegtagolási hagyomány már jobban hasonlít Langton Ószövetséget érintő munkájára, de Langton fejezetbeosztása (a Zsoltárokat nem számítva) csak 80%-ban egyezik vele, így láthatóan felhasználta a korábbi egységhatárokat, de nem szolgálai módon alkalmazta őket.

2. Az Újszövetség teljes görög szövegének fejezetbeosztása *Alexandriai Kelemenhez* (150–215), *Tertullianushoz* (160–220) és a Vatikáni kódexhez (4. sz.) köthető, majd az evangéliumokat *Euszebiosz* (263–339) újra fölosztotta fejezetekre. Ezek a fejezetbeosztások viszont nem voltak

1. Bottyán János: *A magyar Biblia évszázadai*. (Budapest: Kálvin, 2009), 63. o.



Rorigon Biblia (9. sz.) – részlet Mózes második könyvéből (szakaszhatárokat látunk, ami se nem vers, se nem fejezet)

fejezetbeosztás terjedt el világszerte.³ 1244 és 1248 között a fejezeteket A-tól G-ig hét részre tagolta *Hugo Saint-Cher* (1200–1263) dominikánus szerzetes – a kisebb fejezetek természetesen csak kevesebb részre lettek tagolva. A versszámozás elterjedéséig ezt használták a kommentárookban és a konkordanciákban is.

A versbeosztást a héber szövegre a zsidó rabbi és filozófus *Isaac Nathan ben Kalonymus* alkalmazta először – elfogadva Langton fejezetbeosztását⁴ – a héber Bibliához készített konkordanciájában 1440 körül (ez nyomtatásban 1523-ban jelent meg Velencében). A zsidó hagyományban a versekre tagolásnak azért volt már több évszázados múlt-

maradandóak, és sokkal messzebb voltak Langton munkájától, mint a héber felosztás.

3. A 9. századi Rorigon Bibliában szintén egyfajta fejezetre bontást látunk, de ez sem terjedt el (Mózes első könyve pl. 82 fejezetből állt). Ez leginkább egy részletes tartalomjegyzékként működött, és a mai Bibliákban használatos szakaszcímekhez hasonlóakat használt.

4. *Salomon ben Ismael* közvetítésével, aki 1330-ban felhasználta a keresztény fejezetbeosztást (kiegészítésként a margón feltüntetve) a héber nyelvű kéziratában.

ja:⁵ először szóban (felolvasáskor alkalmazták), később a babiloni masszoréta iskola korai kézírataiban. Itt még nem számokat, hanem apró köröket, pontokat (egyet vagy kettőt) vagy nyilakat használtak. A vers elejét vagy a végét jelölték meg,⁶ és a korábbi eltérő vershatár-kialakítási hagyományok (kumráni, masszoréta) egységesítésével jöttek létre. A Talmud korára már nagyból kialakult a mai masszoréta versbeosztás. Például a Kr. e.-i 2. századból származó Septuaginta-kézirat a Tórát már így tagolja fel.

Ezt követően a versszámozás kialakítását *Santes Pagninus* (1470–1541) olasz dominikánus bibliatudóshoz kötik, aki az Ószövetséget a masszoréta beosztás szerint számozta (1528),⁷ az Újszövetségben viszont nagyobb egységeket használt. Végül *Robert Estienne* (latinus nevén: *Robertus Stephanus*) készítette el és vezette be a ma is használatos fejezeteken belüli versszámozást 1551-ben az Újszövetséghez (görög–latin nyelvű kiadás), majd 1553-ban a teljes francia nyelvű Bibliához. Kortársai közül Estienne munkája maradt meghatározó és maradandó, így vele kicsit részletesebben foglalkozunk.⁸

Robert Estienne

Robert Estienne (1503–1559) nyomdász *Henri Estienne* párizsi nyomdász második fia volt, és 1526-tól vezette tovább apja nyomdáját.⁹ Többek között nagyon jól tudott görögül és latinul. Klasszikus latin szerzők és egyházatyák munkáit is megtaláljuk kiadványai között. Már fiatalkorától fogva elszántan kutatta fel a Szentírás régi kézíratait és nyomtatott kiadásait, egybevetette a különböző változatokat, és mindig az általa legjobbnak ítélt szöveget adta ki – miközben a margón feltüntette az egyéb fontos szövegváltozatokat. 1528-ban, három évi munka után jelentette meg – Jeromos latin fordítása első kritikai kiadásaként (!) – az első teljes latin nyelvű Bibliáját. Új mellékleteket

5. Kustár Zoltán: *A héber Ószövetség szövege*. (Budapest: Kálvin, 2010), 43–52. o.

6. Lásd például a Biblia Hebraica alapjául használt Leningrádi kódexet, amely a tibériási masszoréták (palesztinai tradíció) rendszerét követi.

7. G. F. Moore: *The Vulgate chapters and numbered verses in the Hebrew Bible*. *Journal of Biblical Literature*, Vol. 12, No. 1, 1893, 73–78. o.

8. P. Vásárhelyi Judit: *Robert Estienne magyarországi hatása in Biblia Hungarica philologica. Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*. ([Budapest]: Argumentum–OSZK–MTA Irodalomtudományi Intézet–MOKKA-R Egyesület, cop. 2009).

9. Az előreformátornak is tekinthető *Jacques Lefevre* (1455–1536) francia teológus és tudós társainak munkáit jelentette meg leginkább.



Robert Estienne (1503–1559)

kötött a kiadásába, mint például a héber nevek magyarosítását. Később az általa felfedezett újabb források alapján többször is revideálta és jelentette meg a teljes Szentírást. Az ő újítása az is, hogy közepén, a lapok tetején a bibliai könyvekre utaló fejléceket találunk.

I. Ferenc király (1494–1547) támogatásának köszönhetően Estienne 1539-től királyi nyomdásznak lett kinevezve, ami különleges kiváltságot jelentett a héber és a latin könyvek nyomtatásában, és egy évvel később már a görög könyvekre is kiterjedt. Így 1539-től 1544-ig és 1544-től 1546-ig kétszer is megjelentette a héber Bibliát. A *Daniel Bomberg* (1470–1549) által Velencében 1517-ben kiadott héber szöveg volt számára a minta, amely már tartalmazta Langton fejezetbeosztásait.¹⁰ Azt a rabbinikus tudós, *Jakov ben Hajim* (1470–1538) szerkesztette a Bomberg által összevásárolt mindenféle héber kéziratokból. Sokáig ez számított a legautentikusabb héber szövegnek (Textus Receptus). Estienne is így készítette a maga kiadásait, miközben héberül nem tudott annyira, mint latinul vagy

görögül. A görög nyelvű Újszövetséget négyszer adta ki (Párizs: 1546, 1549, 1550; Genf: 1551), és I. Ferenc kérésére *Claude Garamond* (1510–1561)¹¹ betűtípusait használta hozzá. A lapok belső margója tartalmazta az eltérő szövegváltozatokat, a külsőn pedig a Septuagintára való utalások, egyéb jegyzetek és a fejezetszámozás szerepelt.

II. Henrik (1519–1559) – nem úgy, mint elődje, I. Ferenc – már figyelembe vette a párizsi teológusok rosszallásait és elítélő megjegyzéseit, és 1548 novemberében visszamenőleg is betiltatta az Estienne-féle Biblia- és Újszövetség-kiadásokat a megértést segítő jegyzetek, összegzések, indexek „eretnek”-nek mondott tartalma miatt. Nem beszélve a Vulgata szövegében végrehajtott módosításokról, melyek a „szent fordítás” pontosságát automatikusan megkérdőjelezték. 1551-től a tiltott könyvek katalógusában, majd 1559-től az első pápai Indexben (Index librorum prohibitorum) is szerepeltek bibliakiadásai. Estienne tudósként, tisztán tudományos, nyelvészeti és szövegkritikai alapon fokozatosan egyre jobban eltávolodott a katolikus Biblia szövegétől, miközben a tridenti zsinat (1545–1563) nem tűrt semmilyen kritikát. Ezért 1550-ben Estienne-nek is át kellett települnie a „reformáció egyik fővárosába”, Genfbe, ahol 1556-ban át is tért. És itt adta ki 1551-ben a negyedszere megjelenő Újszövetségét, az azóta is népszerű fejezeteken belüli versszámozással. Majd 1552-ben válaszul latinul és franciául is kiadta védekezését a párizsi teológusok kritikáira.

1553-ban szintén Genfben adta ki *Pierre Robert Olive-tan* (1506–1538) fordításában a teljes Szentírást francia nyelven, amely az ottani *Károlinak* felel meg. Ez az első olyan Biblia, amelynek mind az Ószövetségében, mind az Újszövetségében megjelenik az egységes fejezet- és versszámozás. Majd két évvel később, 1555-ben latinul is megjelentette a teljes Bibliát az általa véglegesített versszámozással. A margón apró jegyzet – amely a szöveget magyarázta – és kereszthivatkozások voltak. Estienne tipográfiájában a főszöveget nem tagolta versekre, hanem egységként meghagyta, ahogyan az akkor szokás volt. A verseket ¶ jelek választják el egymástól a fő szövegoszlopon belül a versszámozás ezek mellett található. Ugyanakkor a szövegoszlop mellett továbbra is ott maradtak az ábécé nagybetűi (A-tól G-ig), ahogy azt a korábbi rendszer megkívánta, mivel a bibliai szakaszokat addig csak ezekkel tudták beazonosítani. Ez természetesen később már szükségtelen volt, hiszen a fejezetek számozása és a versek számozása sokkal pontosabb eredményt adott. Ennek megfelelően készítette el új konkordanciáját is, hiszen a versszámozás alkalmazásával a keresés gyorsabbá és

10. Az 1547–1548-as kiadásban már versszámozás is szerepelt, de csak minden 5. verset jelölték meg. (Moore, 73–78. o.)

11. *The Garamont family*. http://www.garamond.culture.fr/en/page/the_garamont_family. (Letöltés: 2017. 05. 10.)

egyértelműbbé vált. Az 1557-ben három kötetben megjelent nagy alakú Bibliája már az összes újítását tartalmazta. 1559-ben a francia nyelven megjelent Genfi Biblia minden fejezetnek a rövid összegzését közli az adott fejezet előtt; a margón teológiai és fordítási jegyzeteket találhatunk; több térképet, indexet és táblázatot is felhasznál a szöveg könnyebb megértéséhez; a bibliai könyvek tipográfiájától eltérő szerkesztéssel a könyvek bevezetését is tartalmazza; és természetesen a bőséges tartalomjegyzéket is magában foglalja. Ez több mint 450 évvel ezelőtt már lehetséges volt. Ma sem várhatunk el kevesebbet egy valóban jó és alapos bibliakiadástól.

Robert Estienne a bibliakiadásban kimagasló tehetség volt, egész életében azon igyekezett, hogy könnyen használható és könnyen érthető Bibliákat tudjon megjeleníteni a lehető legpontosabb fordításban. A versszámítás bevezetése a bibliahasználatban, és a bibliai konkordancia olyan elvülhetetlen eszközök, amelyek azóta is segítenek minket a naponkénti bibliatanulmányozásban.

Luther idejében 15 nyelven volt olvasható a Biblia, az 1700-as években 52 nyelven, az 1800-as években 75 nyelven, az 1900-as években 567 nyelven, az 1970-es években 1431 nyelven (vagy nyelvjárásban), 1994-ben 2092 nyelven (vagy nyelvjárásban), 2010-ben 2565 nyelven (vagy nyelvjárásban). Kevés (különös irodalmi igényeket kielégítő és egyénieskedő) kivételtől¹² eltekintve ezek mind tartalmazták a 16. századi újítást, a pontos bibliai versszámítást az Ó- és Újszövetségben egyaránt.

A Vizsolyi Biblia

Minden európai kultúrára és nyelvre óriási hatással voltak a reformáció idejében induló nemzeti nyelvű¹³ bibliafordítások. A magyar kultúrára, a magyar nyelv és gondolkodás fejlődésére is kiemelkedő jelentőséggel bírtak a magyar bibliafordítások, és azok között is az első teljes máig fennmaradt kiadás, a Vizsolyi Biblia. 427 éve 1590. július 20-án fejeződött be az első teljes magyar nyelvű szentírás nyomtatása.

Károlyi/Károli Gáspár (1529/1530–1591) református eszperes gönci lelkész fogta össze a fordítási munkálatokat. Több fordítótársa volt, de a fordítást ő gondozta, szerkesztette és rendezte sajtó alá. A lengyel *Mantskovits* (*Mantskovit*) *Bálint* (†1596) pedig a nyomtatással kapcsolatos te-

endőket igazgatta. Ennek a közös és igen nagy munkának a gyümölcse ma már Magyarország egyik védjegye lett:

„A *Vizsolyi Református Egyházközség Isten előtt hálással szívvel fogadta a Hungarikum Bizottság 2015. január 29-i döntését, amivel a Vizsolyi Bibliát Magyarország legkiemelkedőbb szellemi értékeinek sorába emelve azt hungarikummá minősítette. E minősítés külön hangsúlyozza, hogy itt a Vizsolyi Biblia, mint első, teljes magyar nyelvű bibliakiadás, mely óriási hatást gyakorolt a magyar nyelv fejlődésére, a magyar nemzeti identitás megerősödésére, irodalmi-művészeti hatása tekintetében pedig páratlan ihlető erővel bírt a magyar történelemben.*”¹⁴

Károli Nagykarolyban született 1529 körül, eredeti neve *Radics(ics) Gáspár*, amelyet szülővárosáról Károlyira változtatott, ami az akkor használatos átírás miatt a ma ismert „Károli”-ként maradt fenn.¹⁵ A Wittenbergi Egyetem évkönyvében – ahol tanult – a neve „Caspar Carolus Pannonius”-ként szerepel. Itt hallgatta többek között *Philipp Melanchton* (1497–1560), és szívta magába a reformáció szellemiségét. A cikk céljára tekintve sajnos a jelenlegi keretek között Károli életében nem tudunk mélyebben elmerülni, viszont vázlatosan át kell néznünk a magyar nyelven már a Vizsolyi Biblia előtt megjelent szentírás részleteket:

- *Pécsi Tamás* és *Újlaki Bálint*: „Huszita Biblia” (1436–1439) – elveszett, de részletei a Bécsi kódexben, a Münchener kódexben, illetve az Apor-kódexben fennmaradtak. Összesen 18 könyv az Ószövetségből, és 4 könyv (az evangéliumok) az Újszövetségből
- *Báthori László*: Szentírás (1437–1457) – teljes fordítás, de elveszett
- Winkler-kódex (1506) – részleteket tartalmaz
- *Halábori Bertalan*: Döbrentei-kódex (1508) – részleteket tartalmaz
- Begina-kódexek – részleteket tartalmaznak:
 - Fesztetics-kódex (1494 előtt)
 - Czech-kódex (1513)
 - Keszthelyi kódex (1522)
 - Székelyudvarhelyi kódex (1526–1528)
 - Kulcsár-kódex (1539)
- Apáca-kódexek – részleteket tartalmaznak:
 - Példák könyve (1510)
 - Pozsonyi kódex (1520)

12. Ma már inkább arra használják ennek teljes elhagyását, hogy a mesterséges fejezet-, szakasz- és versbeosztás ne zavarja a folyamatos olvasást, és a szövegösszefüggések követhetőbbek maradjanak.

13. Például *Szenczi Molnár Albert* alkotta meg az első teljes „Magyar nyelvten”-t, és adta ki 1610-ben Hanauban. A Vizsolyi Biblia volt az egyik fő forrása hozzá.

14. *Hungarikum lett a Vizsolyi Biblia!* <http://www.vizsolyibiblia.hu/index.php/hireink/28-hungarikum-a-vizsolyi-biblia>. (Letöltés: 2017. 04. 22.)

15. A korabeli helyesírás szerint Károli, amit „károlyi”-nak kell ejteni. Mivel jelen dolgozat a Bibliáról szól, és nem Károli életéről, így most az 1908-as kiadáson is szereplő változatot használok.

- Érsekújvári kódex (1529–1531)
- Jordánszky-kódex (1514–1519) – részleteket tartalmaz
- Érdy-kódex (1526) – evangéliumi részleteket tartalmaz
- *Komjáti Benedek*: Az szent Pál levelei magyar nyelven (1533) – az első nyomtatott magyar bibliai szöveg
- *Pesti Mizsér Gábor*: Új Testamentum (1536) – valójában csak a négy evangéliumot tartalmazza
- *Sylvester János*: Új Testamentum magyar nyelven (1541)
- *Benczédi Székely István*: Zsoltárok könyve (1548)
- *Heltai Gáspár*: Biblia több kötetben (1551–1556) – majdnem teljes
- Károli Gáspár: Két könyv minden országnak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairul (1563) – különálló vereseket tartalmaz¹⁶
- *Méliusz Juhász Péter*: részletek az Ószövetségből (1565) és a teljes Újszövetség (1567) – ami nem maradt fenn
- Batthyány-kódex (1574) – részleteket tartalmaz
- *Telegdi Miklós*: Az evangéliomoknak ... magyarázatja I–III. (1577–1580) – részleteket tartalmaz
- *Félegyházi Tamás*: Újtestamentum (1586)
- Károli Gáspár: Szent Biblia (1590)

Számunkra most azért volt fontos ez a felsorolás, mert a pontos versbeosztás magyarul a Vizsolyi Bibliában jelent meg először, és így látjuk ebben is Károli úttörő nagyságát. Mai ismereteink szerint Károli az akkori héber és a görög kiadások mellett az alábbi szövegeket használta fel a fordításánál: a Vulgatát, a Septuagintát (LXX), *Theodotion* fordítását, továbbá a század nagy bibliatudósainak, *Franciscus Vatablus*, *Sebastian Münster* (1534–1535), *Santes Pagninus* (1528), *Rotterdam Erasmus* (1516), *Johannes Oecolampadius*, *Petrus Martyr* (1564), *Franciscus Junius* és *Immanuel Tremellius* (1575–1579) fordításait és kommentárjait. Tremellius az, akire legtöbbször hivatkozik, ennek ellenére (és a közhiedelemmel szemben) a versszámzásban nem mindig őt követi. Akkoriban több (kicsit) eltérő változat létezett, és nem Robert Estienne volt az első, aki ezzel foglalkozott. Olyannyira nem, hogy édesapja jóval korábban, 1509-ben adta ki a Zsoltárok könyvét latinul, arab versszámzással. Nagy valószínűséggel Estienne ismerte *Conradus Pellicanus* versbeosztását is, vagy mindkettőn közös forrást használtak.

16. Érdekessége, hogy Károli közeli világvégét hirdet benne, ami lehet, hogy a magyar bibliafordítás mihamarabbi elkészítésének szükségességében is megerősítette. (Szabó András – Szántó Tibor: Károlyi Gáspár vizsolyi bibliája in *Szent Biblia az az Istennek O es Wy Testamentvmanac prophétac es apostoloc által meg iratott szent könyvei*. Hasznos kiad. [Budapest: Magyar Helikon, 1981], 6. o.)

Conrad Kürsner – latinul *Conradus Pellicanus* (1478–1556) – ferences szerzetes, hebraista teológus, aki barátjának mondhatta *Sebastian Münstert* (1488–1552), *Rotterdam Erasmus* (1466–1536) és *Ulrich Zwinglit* (1484–1531) is. Gyakorlatilag a héber nyelv szerelmese lett, miközben autodidakta módon tanulta a nyelvet. Rengeteget olvasott és fordított rabbinikus iratokat. Egyre inkább közeledett a reformáció szellemiségéhez, míg végül Zwingli hívására 1526-tól haláláig a zürichi református egyetemen (*Carolinum*) tanított, ahol éppen akkor tanult *Heinrich Bullinger* (1504–1575) is. Utódja pedig a katedrán nem más lett, mint *Petrus Martyr* (1499–1562), akinek fordítását és kommentárját Károli is felhasználta a Vizsolyi Bibliában.¹⁷

Pellicanus másik szenvedélye a rendszerezés volt, könyvtári katalógusokat és nyilvántartásokat vezetett.



Conradus Pellicanus (1478–1556)

17. Imre Mihály: *A Vizsolyi Biblia egyik forrása, Petrus Martyr*. ([Debrecen]: Tiszántúli Református Egyházkerület, cop. 2006).

Már 1532-től egy olyan versközi kommentársorozatot adott ki Zürichben, ahol kis eltéréssel (!) a ma már jól ismert versszámozás szerepel az ószövetségi könyveknél. Az újszövetségi és az apokrif könyveknél viszont még más felosztást használ (hol több, hol kevesebb versre van bontva egy adott fejezet). Érdekessége viszont, hogy 1537-ben megjelentetett konkordanciáját (Index Bibliorum) még a régi rendszer szerint, a fejezeten belüli betűjelzésekkel (A-tól G-ig) készíti el. Károli (csapata) helyenként Pellicanus követi Estienne-nel szemben (pl. Józs 6,26; 2Kir 10,34; Ézs 64,1–2). A már említett Daniel Bomberg által kiadott, Jakov ben Hajim által szerkesztett, 1517-ben megjelent héber kiadást is használta Károli, ahogy a svájci teológusok által készített Biblia Tigurinát is (1543), amely az első református teljes Biblia latin nyelven. A Tigurina elkészítésében pedig Zwingli és Münster irányítása alatt számos kiemelkedő teológus dolgozott, úgy, mint a már említett Conradus Pellicanus is.

Ezenkívül Estienne is ismerte *Santes Pagninus* munkásságát, hiszen a héberből készített fordításának szövegét Estienne 1557-ben adta ki a Vulgata szövegével párhuzamosan, amely szintén kapcsolatba hozható Károliékkal a Vizsolyi Biblia előszava szerint. Károli természetesen a korábbi, főleg kortárs magyar fordításokat (Heltai Gáspár, Méliusz Juhász Péter, Székely István stb.) is ismerte. Tehát nyugodtan állíthatjuk, hogy Károli és társai úgy próbálták a lehető legjobb fordítást számunkra összeállítani, ahogy a kortársaik: összevásárolva az akkori lehető legtöbb és leginkább elfogadott szövegváltozatokat, és azokból a legjobb tudásuk szerint egy új kombinációt készítettek. Károliék olyannyira nem kímélték magukat, hogy a Vulgata anyagán felül minden apokrif könyvet, amit találtak még, lefordítottak, így készítették el az első (és azóta is egyetlen) majdnem teljes magyar nyelvű Septuaginta-fordítást.

Az eltérések

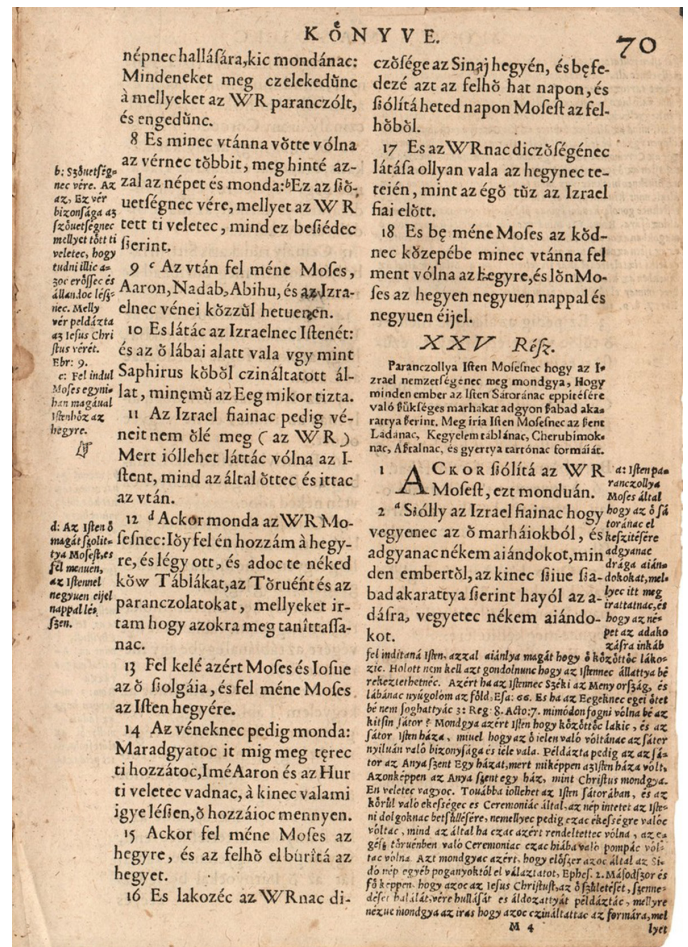
Itt röviden meg kell említenünk a nyomtatott héber Bibliák történetében végbemenő paradigmaváltást, azt a pontot, amikor Bomberg már említett textus receptusát felváltja a Leningrádi kódex (1008) mint a héber Ószövetség rendelkezésünkre álló legkorábbi teljes kézírata. Nagyjából¹⁸ ezt alkalmazzák a modern kritikai kiadások is (BHK,¹⁹ BHS,²⁰ BHQ²¹). Ez okozza például, hogy az Ószövetségben a Ká-

18. Kustár, 59. o.

19. Biblia Hebraica Kittel (1927–1937).

20. Biblia Hebraica Stuttgartensia (1968–1976).

21. Biblia Hebraica Quinta (2004).



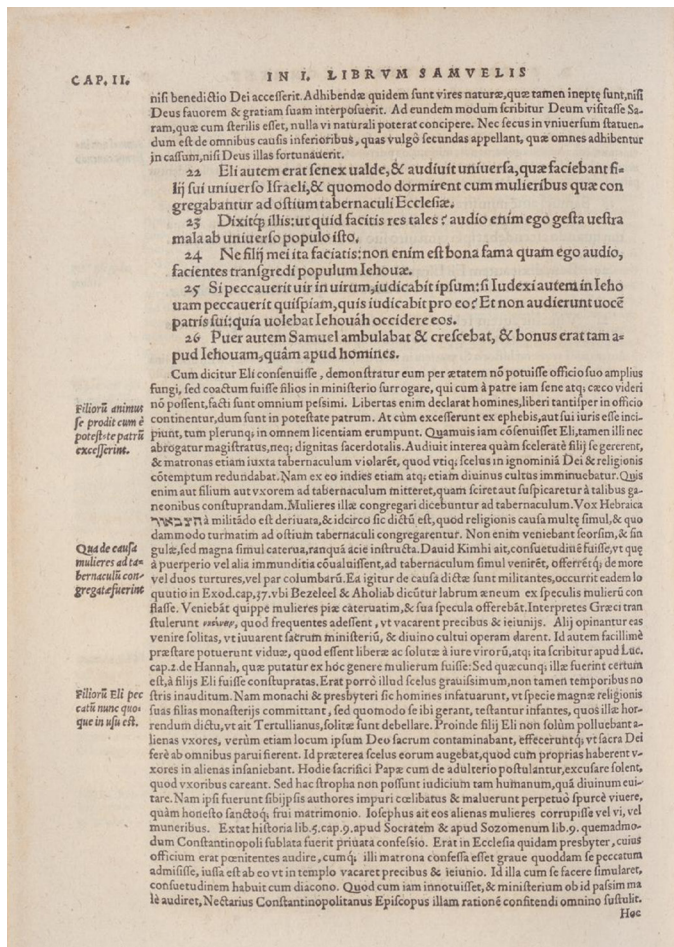
Vizsolyi Biblia (1590) – részlet Mózes második könyvéből

roli-biblia versbeosztása más, mint az új protestáns bibliafordításé (1975, 1990, 2014).²²

Hasonló szövegkritikai pontosítások és egységesítések miatt van különbség a vizsolyi kiadás és az 1908-as Károli-biblia versszámozása között.²³ Józs 6,27 (hiányzik a Vizsolyiból); Bír 5,31 (a Vizsolyiban 5,31–32); Ruth 2,19 (a Vizsolyiban 2,19–20, és emiatt csúszik tovább a számozás); 1Sám 17,6–7 (a Vizsolyiban 17,6, és emiatt csúszik tovább a számozás); 2Sám 5,15–16 (a Vizsolyiban 5,15, és emiatt csúszik tovább a számozás); 2Kir 10,34–35 (a Vizsolyiban 10,34, és emiatt csúszik tovább a számozás); Zsolt 3,1 (a Vizsolyiban a címzés, és emiatt csúszik tovább a számozás) – a Zsoltárok könyvének ez általánosabb probléma, így ez az eltérés más zsoltárokat is érint (Zsolt 4,1; 5,1; 6,1; 7,1; 8,1; 9,1; 12,1; 13,1; 18,1; 20,1; 22,1; 30,1; 31,1; 34,1; 36,1; 38,1; 39,1;

22. Karasszon István: A Magyar Bibliatanács 1975-ben megjelent új bibliafordítása (javított különlenyomat!) in *Felebarát vagy embertárs*. (Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont Alapítvány–Luther–Kálvin, 2014), III. o.

23. Természetesen a deuterokanonikus és az apokrif szövegek miatti eltéréseket nem vettem figyelembe. Itt időben visszafelé haladok, tehát az 1908-ashoz hasonlítom az 1590-est.



Petrus Martyr kommentárja (1564)
– részlet Sámuel első könyvéből

40,1; 41,1; 42,1; 44,1; 45,1; 46,1; 47,1; 48,1; 49,1; 51,1–2; 52,1–2; 53,1; 54,1–2; 55,1; 56,1; 57,1; 58,1; 59,1; 60,1–2; 61,1; 62,1; 63,1; 64,1; 65,1; 67,1; 68,1; 69,1; 70,1; 72,1; 75,1; 76,1; 77,1; 80,1; 81,1; 83,1; 84,1; 85,1; 88,1; 89,1; 92,1; 102,1; 108,1; 140,1; 142,1) –; Zsolt 15,5 (a Vizsolyiban 13,5–6); Zsolt 19,1 (a Vizsolyiban a címzés, és emiatt csúszik tovább a számozás) és 19,5 (a Vizsolyiban 19,4–5, és emiatt nem csúszik tovább a számozás); Zsolt 21,1 (a Vizsolyiban a címzés, és emiatt csúszik tovább a számozás) és 21,8 (a Vizsolyiban nem szerepel, és emiatt csúszik még tovább a számozás); Ézs 64,1 (a Vizsolyiban 64,1–2, és emiatt csúszik tovább a számozás); Mt 5,11–12 (a Vizsolyiban 5,11, és emiatt csúszik tovább a számozás) és 5,43–44 (a Vizsolyiban 5,42, és emiatt csúszik még tovább a számozás); Mt 13,3 (a Vizsolyiban 13,3–4, és emiatt csúszik tovább a számozás); Mt 16,4 (a Vizsolyiban 16,4–5, és emiatt csúszik tovább a számozás); Mt 18,28 (a Vizsolyiban 18,28–29, és emiatt csúszik tovább a számozás); Mk 15,47 (a Vizsolyiban nem szerepel); Lk 5,38–39 (a Vizsolyiban 5,38); Lk 23,56–57 (a Vizsolyiban 23,56); ApCsel 19,4–5 (a Vizsolyiban 19,4, és emiatt csúszik tovább a számozás); ApCsel 24,10 (a Vizsolyiban 24,10–11, és emiatt csúszik tovább a számozás).

Ez túl sok eltérés annak feltételezéséhez, hogy egyszerűen csak hibáztak a fordítók és/vagy a szedők. Valószínű, hogy Károliék egy vagy több olyan forrást is használtak és akár tekintélynek fogadtak el, amelyek nem teljesen Robert Estienne versszámozása szerint osztották be a fejezeteket, hanem időnként eltértek tőle. Először a Zsoltárok könyve lett „kiigazítva” a második (1608-as) kiadáshoz Szenczi Molnár Albert (1574–1634) által, miután a genfi zsoldárok mintájára újrafordította a zsoldárokat (1607). Theodor Beza (1519–1605) zsoldárfordításainak versbeosztását (1566) követte a Vizsolyi Biblia, de később, 1591-ben Beza kiadott egy olyan kommentárt is, ahol mindkétféle versbeosztás szerepelt. Ehhez a második és akkor már általánosan használt versbeosztáshoz igazította Szenczi Molnár is az 1608-as Hanau Bibliát. Viszont a Zsoldárok könyvében kívül nem nyúlt sem az Ószövetséghez, sem az Újszövetséghez a versszámozást illetően. A többi eltérés kiigazításának nagy része a harmadik-negyedik kiadás körül zajlott le, de néhány egyedi versszámozás továbbra is megmaradt (pl. Bír 5,31–32; 2Kir 10,34–35). Szenczi Molnár Albert ugyanis a Genfi Bibliával és Johannes Piscator (1546–1625) fordításával (1602–1604) vetette össze a Vizsolyi Bibliát az 1612-es (harmadik) kiadás előtt. A „javítások” csak az Újszövetséget érintették, és ott sem mindent, így maradtak továbbra is Vizsolyi jellegzetességek (pl. Mt 13,3–4; Lk 23,56) az 1612-es Oppenheimi Biblia részeként. A negyedik, 1645-ös amszterdami kiadásban már az ószövetségi versszámozás is némileg igazítva lett (pl. Józs 6,27; Ruth 2,19), illetve az újszövetségből is egy (Mt 13,3). Az ötödik, 1661-es kiadás (Várad Biblia), teljesen megfelel a negyedik kiadás versbeosztásának – egyáltalán nem nyúltak hozzá. A hatodik, 1685-ös, Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) által átdolgozott és javított kiadás (Aranyas Biblia) már csak két igehelyet hagyott meg (Ézs 64,1–2 és Lk 23,56), amelyek már csak az 1908-as revízióban lettek javítva, több mint 200 évvel később.

Ezeket a különbségeket ne tekintsük hibáknak, ugyanis a korábbi hagyományokban előfordultak: például Pellicanus ószövetségi kommentárjaiban (Józs 6,26; 2Kir 10,34), illetve Beza újszövetségi kommentárjaiban (Lk 23,56) is fellelhetjük őket. Sokkal inkább jelekként tekintsünk rájuk, amelyek nyomán felfedezhetjük, hogy milyen forrásokat használtak még Károliék. Pagninus 1528-as ószövetségi versbeosztását érdekes módon egyik eltérés sem követi, pedig az is különbözik helyenként (akár ugyanabban a fejezetben) Estienne rendszerétől. Az újszövetségi, a deuterokanonikus és az apokrif könyveknél pedig Pagninus teljesen más beosztást használ, ami nagyobb versegyeségeket jelent.

Abból is láthatjuk, hogy Károli magyar vonatkozásban újított a versszámok bevezetésével, hogy Sámuel könyveinek két másik, korabeli magyar fordítása például még

ISAIA S

facrificare, laudare & congratulari, pariter omnes, prae- ter Hierosolyma, in eremi uerfe sunt: & tandem de- fende etiã cum Hierosolyma & Sione preuidetur. Aca- des quoq; facta, & templi sanctificationis, ubi te lau- dare coguerant nostri patres, igne conflabunt. Et ubi summa iucunditate in domino colebatur, sibi nũc est spectaculi confusiois extreme, ruine horribiles, caeruleae strati, & foliuidines sempiternae. Etiã si illis bonitatis habitus impis, desinita tamen est suis amãtissi- mis filiis, & decore diuine ofensionis & cultus sacri, ut uideatur nihil esse, dũ non est Hierosolyma habitacu- lum piarum, & deum uerum digni colentium.

12. Nũquid super his cõtebis te domine, tabeabis & affliges nos uehementer?

Et ubi omnia pessimè habetis & miserimè, num perpe- tuo sic durabis inexorabilis genti iudaicæ, num semper distulabis orationes fidelium: num semper adfuges miseros? et uultum tuum placabilem nunquam ipsis prebebis: nullã ne proptus spes reliqua est iudeis? Alijs enim gentibus se proptum redditi, etiã dum punieris, istos iam tanto tempore sinu infelicitissimos, & toto or- be exules & exosos?

CAPVT LXV.

Verferunt me qui (ant) non in- terrogabãt, inuenierũt qui non quaerierunt me. Dixi: Ecce ego, ecce ego, ad gentem que non inuocabat nomen meum.

Sub eadem libri totius scopus occurrit, uocatio gen- tium, & reiectio iudeorum, quasi propheta dominus oranti respõdat: Nõ sum ego auertior in iudeos quam in gentes alias, sed ipsi mihi minus semper crediderunt, prophetis meis offensores, & me nunquã nisi pro suo bono quaerentes: imò etiam dum miserimi sum, non me quaerunt, fide & opere, quantumlibet ficto corde cla- ment, uindictã potius hostium quam meam gloriam de- siderantes, quam in gentes omnes permisisti dolere, se solos haberi uellere omnibus meliores & iustam, et fo- los salus dei ueri cultores, cum de me nihil solliciti sint, tempus uisitacionis cõtempserint, saluè quoq; toti or- bitaliam soli non agnoscent, plures exultantes suam prosperitatẽ, quam glorie mee maiestatem in omnibus gentibus. Quæ gentes, ait dominus, suo me tẽpore que- rent, cupiens gratificari mihi digno & acceptabili cul- tu, qui hæcenus idola colunt, & uenitates huius mun- di sectantur, quibus iudicia mea non manserunt: prius- quam quos non elegeram in peculũ, ij me inueniendum prebebo, post odorẽ mee gratiæ & bonitatis carnent, & assequentur gratiã, ueritatem, & gloriam filiorum dei, & electorum ecclesie aggregabuntur. Nos ego al- loquar per Euangelium filij mei, cum illis conuersabor per clarum uocationẽ, ut possint non alium deum ado- raturi sint, nec culturi, quin me, nec tam me negligẽt: tu- rum ipsorum saluam ut antea uideri poteram. Et qui nomen meum olim Mosi & Israëlitico populo tantũ no- tificauit, iam nunc omnibus gentibus reuelari uolo, pro- pitiari, & saluator existere.

IESCHAEIA HV.

2. Expandi man? meas rota die ad populũ incredulum, qui graditur in uia nõ bona post cogitationes suas.

3. Populus qui ad iracundiã prouocat me ante faciem meã semper: qui immolant in hortis, & sacrificant super lateres:

Conqueritur dominus contumaciã, ingratiitudinẽ, & euenicem durissimã iudaici populi, ex aduerso semper domino incedentem, post cõsilia proprii sensus & libi- dines carnis, legem domini spernentẽ, uerbum propheta- rum uidentem, & pessimum moribus deprauatũ. Qui suis deũ idolis exasperant, & quasi data opera illudũt, quicquid domino pessime placet, hoc diligentissimè con- tendentes: ut iure, sacrificare in hortis ad libidinẽ ex- quisitis, in ara coctili contra legem iustitiã reddendo ido- lis, que sibi profutuerant, inde sibi auspicia parabant, & iuxta gentiũ traditiones, & propriũ sensum, cõtra legem dei ritus sequebantur idololataram.

4. qui habitant in sepulchris, & in delubris idolorũ pernoctant: qui comedũt carnem suorum, & ius prophandũ (in) uasibus eorum.

Qui uel necromanticis sacrilegijs insistent, in mor- tuorum sepulchris, uel genitilũ more perennalia ad ma- iorum uisũ, & dies anniversarios peragebant: qui ad gulum uel decorem cultum suillum dabant, cõtra legem quam uocauerant, licitis ex lege cibis minime esurientes, sed ad solum concupiscentiam uetita appetentes, nullo res- pectu dei habitũ, omnia lege prohibita committendo, tam in cibis quam sacrificijs, nullam puritatis & mun- ditie rationem habentes, sed abominandis deo sese spur- cissimi commaculantes.

5. Qui dicitũt, Sis tibi proximus, non appro- pinques mihi, quia sanctificauit te (uel san- ctior te sum.) Isti fumus (crum) in furore meo, ignis ardens tota die.

Si quis propheta uel uir bonus & pius istos impios Hippo- critas, qui uerbis uel factis familiariter uel palam tenta- uerit, si uisũ & impietates reprehenderit, & peccatũ & fr- maledicũt, excludit a cætu suo, diuis deuocent, & gra- uioribus incõmodis etiã ad mortẽ officium, uolentes mo- neri nec respicere, sed placitis proprijs inferre, & uerbũ domini cõculcare, nihil dicere, & deum con- temnere. Tales ueritatis & pietatis ofores, ait dominus per prophetam, sic persequar & concubabo iusta ira uindictã grauisimã, qui & spiritu sancto resistũt, & agnitiã ueritatem impugnant, ut æternis supplicijs pu- niantur, finis uel fini mihi, & ignis incõtingibilis, ire & furoris mihi digna materies & causa.

6. Ecce scripsi est corã me non tacebo, sed reddam & retribuam in finu eorum:

7. iniquitates uestras, & iniquitates patrũ uestrorũ simul, dicit dominus: qui sacrificauerũt super mõtes, & super colles expo- brauerũt mihi, & remetiãt opus eorũ pri- mum in finu eorum.

Peccata illorum grandia sic inscripta sunt, & memo- rie commendata, ut nulla unquam sint obliuio deo ten-

Mantskovits ezt a kezdeményezést koronázta meg az Index Biblicus elkészítésével. Az első Károli-konkordanciát alkotta és jelentette meg 1593-ban Vizsolyban, felhasználva a Vizsolyi Bibliában alkalmazott versszámozást David Pareus (1548–1622) német protestáns teológus 1588-as regisztere mintájára.²⁴

A Károli-biblia utóélete

Az 1908-as Károli-biblia az 1590-es Vizsolyi Biblia 75. teljes revíziója volt. Az 1886-ban kezdődő munkában a King James (Revised Standard Version, 1881) angol kiadás az alapja az új revízióknak.²⁵ A masszoréta szövegek mintájára az ószövetségi versbeosztás módosítható volt a korabeli fordítási segédlet szerint, ami, mint láttuk, egy verset érintett.²⁶ Természetesen ekkor az Ószövetség még nem a kritikai héber Biblia új nemzetközi versbeosztását használta, ezért legalább 90 fejezetben eltér az újabb fordításokétól. Az Újszövetség pedig a Textus Receptus (elfogadott szöveg) görög szövegén alapult, ezért tartalmak még olyan részleteket, amelyek az újabb 20. századi fordításokban (pl. ÚFO 1990, RÜF 2014) már nem szerepelnek a Szentírás szövegeként – így itt is adódnak eltérések a versszámozásban.

Mindazonáltal a magyar protestáns fordítások 1590 óta mind a Károli Gáspár-féle fordításból táplálkoztak és táplálkoznak most is akarva-akaratlanul. Az 1975-ös új fordítás Károli-revízióként indult, de utána elhatárolta magát tőle a sok változtatásra hivatkozva. Ennek ellenére az 1990-es revízióban (ÚFO) a nagyjából 5000 módosítás jelentős része visszatért a Károlihoz. A 2014-es revízió (RÜF) szintén még közelebb került az 1908-as Károlihoz. És az sem véletlen, hogy a különböző magyarországi protestáns (református, evangélikus, baptista, adventista, nazarénus, Hit gyülekezete stb.) és ortodox egyházak mai napig is a legtöbbet a Károli-fordítás valamelyik kiadását használják.

A Vizsolyban készült Biblia sikeressége nemcsak annak köszönhető, hogy az akkori magyar nyelven mindenki számára érthetővé vált Isten szava, hanem annak is, hogy olyan jól használható és átgondolt formában jelent meg, amely nemcsak az olvasást, hanem a komoly bibliatanulmányozást és elmélyülést is lehetővé tette, példát adva ezzel nemcsak a magyar vallásos irodalom számára,

24. P. Vásárhelyi Judit: A Vizsolyi Biblia indexe. Doktorok Kollégiuma (2009), 40. o.

25. Zsengellér József: Az 1908-as „Károli-biblia” in *Felebarát vagy embertárs*. (Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont Alapítvány–Luther–Kálvin, 2014), 50. o.

26. Uo., 54. o.

Conradus Pellicanus kommentárja (1532) – részlet Ézsaiás könyvéből

egyáltalán nem vagy nem ebben a formában használta a versek számozását. Heltai Gáspár egyáltalán nem alkalmazott versszámozást, miközben Méliusz Juhász Péter készített valamilyen számozást, de jóval nagyobb szöveg-egységeket jelölt meg. Legtöbbször Petrus Martyr versszámozását követi Károli (kivéve az 1Sám 17,6-ot és a 2Sám 5,15-öt), ami így került bele a Vizsolyi Bibliába. Láttuk, hogy Petrus Martyr ugyanabban a közegeben munkálkodott, ahol a református bibliafordítások készültek, és ahol Robert Estienne is működtette nyomdáját, miután Franciaországból menekülnie kellett. A versek sorszámozása fontos szerepet játszott a reformáció írásmagyarozatának fejlődésében, hiszen a pontos és gyors utalás nemcsak a viták homályos területeit számolta fel, hanem megingat- hatatlan tekintéllyel állította Isten Szavát a mély teológi- ai fejtegetések mögé. Ez volt az alapja a jól alkalmazható konkordanciák kialakításának és a keresztthivatkozások használatának is, hogy a Szentírás tényleg önmagát ma- gyarázza. A Vizsolyi Biblia mindezen feladatoknak eleget tett az akkori Magyarország területén egyedülálló módon.

